

Tereza Pospíšilová
Magdaléna Štovičková
Jantulová

**Příběhy budování
občanského sektoru
v České republice
po roce 1989**

Příběhy budování občanského sektoru v České republice po roce 1989

Tereza Pospíšilová
Magdaléna Šťovíčková Jantulová

Recenzovali:

prof. PhDr. Karel B. Müller, Ph.D.

doc. PhDr. Pavol Frič, Ph.D.

Na vznik této publikace byla poskytnuta institucionální podpora z programu Progres Q20 „Kultura a společnost“ FHS UK.

Úvodní slovo Jan Sokol

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019

© Tereza Pospíšilová a Magdaléna Šťovíčková Jantulová, 2019

ISBN 978-80-246-4427-1

ISBN 978-80-246-4439-4 (pdf)

Charles University
Karolinum Press 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva (Tereza Pospíšilová)	7
Úvodní slovo (Jan Sokol)	9
Budování občanského sektoru v České republice v 90. letech 20. století perspektivou příběhů	12
ČÁST 1: SOUVISLOSTI BUDOVÁNÍ OBČANSKÉHO SEKTORU	17
1.1 Definice a témata ve studiích občanského sektoru	18
1.1.1 Vymezení pojmů: občanská společnost, občanský sektor, neziskové organizace	18
1.1.2 Rok 1989 jako mezník vývoje občanského sektoru: zlom nebo kontinuita?	21
1.1.3 Občanský sektor: jeden nebo několik?	24
1.1.4 Občanský sektor a stát	29
1.1.5 Formování občanského sektoru a utváření kolektivní identity	36
1.2 Občanský sektor 90. let v datech	39
1.3 Historický kontext a institucionální podmínky budování občanského sektoru	44
1.3.1 Vývoj organizované občanské společnosti na území České republiky do roku 1989	44
1.3.2 Podmínky vývoje občanského sektoru po roce 1989	46
1.4 Proč narativní rozhovor a jak mu rozumět: lidský život jako příběh	63

ČÁST 2: PŘÍBĚHY BUDOVÁNÍ OBČANSKÉHO SEKTORU	69
2.1 Rozhovor s Milenou Černou	70
2.2 Rozhovor s Hanou Frištenskou	81
2.3 Rozhovor s Oldřichem Haičmanem	92
2.4 Rozhovor s Janou Hradilkovou	103
2.5 Rozhovor s Jiřím Hromadou	116
2.6 Rozhovor s Boženu Jirků	131
2.7 Rozhovor s Miroslavem Kundratou	141
2.8 Rozhovor s Pavlem Novákem	153
2.9 Rozhovor s Petrem Pajasem	164
2.10 Rozhovor s Jindřichem Petříkem	177
2.11 Rozhovor s Miroslavem Pospíšilem	187
2.12 Rozhovor s Janou Ryšlinkovou	200
2.13 Rozhovor s Česlavem Santariusem	210
2.14 Rozhovor s Karlem Schwarzem	217
2.15 Rozhovor s Marií Svatošovou	231
2.16 Rozhovor s Hanou Šilhánovou	240
2.17 Rozhovor s Jiřím Tošnerem	251
2.18 Rozhovor s Petrou Vitoušovou	262
Závěrem	274
Summary	278
Literatura	283

Předmluva

Podnět ke vzniku předkládané publikace přišel poprvé již v roce 2016, když nás na Katedře studií občanské společnosti oslovila kolegyně a zároveň jedna z aktérek rozvoje občanského sektoru po roce 1989, Lenka Deverová, s tím, že by bylo zajímavé zachytit vyprávění „budovatelů“ občanského sektoru z počátku 90. let. Tedy zachytit období, které se stále více vzdaluje, ale které má dodnes význam pro podobu občanského sektoru. Zvažovali jsme, zda se pustit do publikace, která neodpovídala tradičnímu akademickému žánru. Když se na nás po roce znovu obrátila Lenka Deverová a Jiří Tošner s podobným námětem, pochopili jsme, že se nabízí jedinečná příležitost zachytit vyprávění významných osobností rozvoje občanského sektoru 90. let, která mohou být zajímavá a přínosná sama o sobě nejen pro úzkou akademickou komunitu, ale i pro širší odbornou veřejnost. Spolu s kolegyní Magdalénou Štovičkovou Jantulovou jsme začaly probírat cíle projektu, podobu zamýšlené publikace, koho požádáme o rozhovory i metodologické otázky.

Hlavní fáze sběru dat proběhla na podzim 2017. Rozhovory jsme vedly následovně. Tereza Pospíšilová vedla rozhovor s Oldřichem Haičmanem, Pavlem Novákem, Janou Ryšlinkovou, Česlavem Santariusem, Karlem Schwarzem, Marií Svatošovou, Hanou Šilhánovou, Jiřím Tošnerem, Petrou Vitoušovou. Magdaléna Štovičková Jantulová vedla rozhovor s Milenou Černou, Hanou Frištenskou, Janou Hradilkovou, Jiřím Hromadou, Boženou Jirků, Miroslavem Kundratou, Petrem Pajasem, Miroslavem Pospíšilem, Jindřichem Petrlíkem. Přepisy jsme redigovaly společně a na závěr vyprávění si medailonky redigovali sami narátoři, jejichž podněty jsme ve všech případech přijaly. Úvodní kapitole knihy a první část publikace napsala Tereza Pospíšilová s důležitými

podněty a vstupy od Magdalény Štovíčkové Jantulové, a to kromě částí 1.2.5 a 1.4, kde se role spíše obrátily. Závěr knihy vznikal společně.

Chtěly bychom na tomto místě velice poděkovat všem, kteří se zúčastnili a věnovali do knihy rozhovor. Děkujeme také oběma recenzentům, docentu Pavolu Fričovi a profesoru Karlu Müllerovi, kteří přispěli ke zlepšení kvality publikace, i když odpovědnost za zapracování jejich námětů a připomínek nesou autorky. Přepisy rozhovorů stejně jako anglický překlad shrnutí publikace vznikly díky podpoře z programu Progres Q20 FHS UK (projekty č. 206020/2017/43 a 206020/2018/011). Dále chceme poděkovat vydavatelství Karolinum, které si vzalo téma knihy za své a tuto publikaci vydalo.

Na závěr patří velký dík profesoru Janu Sokolovi, jednomu ze zakladatelů a prvnímu děkanovi naší domovské Fakulty humanitních studií UK, který se ujal napsání úvodních slov. Když v roce 2002 vyšel na FHS UK sborník textů *Občanský sektor*, jeden z prvních publikačních počinů kolem tehdy nově založené Katedry studií občanské společnosti, profesor Sokol do něj přispěl kapitolou. Jeho účast v nyní předkládané knize, byť jen úvodním slovem, proto vnímáme jako určitou symbolickou linku, která spojuje současnost a minulost zvoleného tématu i pracoviště, které se mu věnuje.

Tereza Pospíšilová

Úvodní slovo

Jan Sokol

Nejpozději v roce 1968 se ukázalo, že napětí mezi aktivnějšími občany a vládoucí mocí čili „režimem“ vzniká ve velmi různých oblastech, které však měly i něco společného. Jejich hlavními nositeli byly skupinky lidí, kterým v režimu nejen něco chybělo a něco přebývalo, ale snažily se s tím také něco udělat. Prvním charakteristickým rysem byl tedy jistý aktivismus, který se snažil působit v rámci platných zákonů a vyhýbal se konspiraci, na druhé straně ale zřetelně chápal, že užitečné změny lze prosazovat jen určitým tlakem.

Lidé už věděli – anebo rychle zjistili – že tlak jednotlivců nic nezmůže, takže je třeba poměrně početných a aspoň elementárně koordinovaných skupin. Přitom tehdejší ústava jakž takž připouštěla petiční právo jednotlivců, i když na nedostatečně loajální petenty (například Charty 77) často rovnou nastupovala StB. Naproti tomu právo sdružovací už ústava fakticky likvidovala principem „vedoucí úlohy“ KSČ, z níž podle oficiálního výkladu plynulo, že sdružování je možné jen s výslovným souhlasem vedení Národní fronty a v jejím rámci.

Přitom sama Národní fronta, původně určená k regulaci a ovládnutí (ochočených) politických stran, voleb a parlamentu, brzy obsadila i celý prostor občanského sdružování. Do její bohatě rozvětvené hierarchické struktury se totiž vešly i svazy a organizace nejrůznějších „zájmových činností“ od svazů kulturních přes sportovní a branné, pěstitelské a chovatelské, vzdělávací a mládežnické až po masové svazy odborů, družstev, dobrovolných hasičů nebo rybářů. Každá z těchto organizací, velkých i docela malých, přitom monopolizovala jistou oblast zájmů, které vládní moc podporovala nebo aspoň tolerovala, kdežto sdružování v těch zbývajících bylo z definice protizákonné. Patřila mezi ně například

dobrovolnická sociální pomoc a péče, péče o životní prostředí nebo činnost publikační. Úplně mimo působnost Národní fronty zůstala oblast náboženská, přímo řízená a kontrolovaná orgány státu.

Z povahy věci plyne, že do otevřených konfliktů se nejdříve dostávaly spíš malé skupiny kulturní a umělecké, v roce 1968 se však objevily i vážné pokusy o narušení monopolu Národní fronty vůbec a o sdružování politické. Pod krycím názvem „klubů“ tak vznikl například Klub angažovaných nestraníků KAN nebo sdružení politických vězňů K 231, které ovšem i moc „s lidskou tváří“ ostře odmítala, stejně jako přímočarý pokus o obnovu sociální demokracie. Tak daleko její liberalismus nesaahal a sahat ani nemohl, pokud chtěla vůbec zachovat princip „vedoucí úlohy“.

Po roce 1968 se centrální ovládání veškeré občanské činnosti obnovilo a utužilo, zachovalo si však i jistý prvek řekněme subsidiarity: ústředí Národní fronty neřídilo všechny ty tisíce svazů, oddílů a místních organizací přímo, nýbrž udělalo z nich jakési pašalíky, jež svěřovalo jejich osvědčeným a oddaným členům s poměrně značnou pravomocí. Schopnější mezi nimi, kteří se často přidávali k reformnímu proudu v KSČ, byli po roce 1969 nahrazeni ještě oddanějšími a poslušnějšími, i když také méně kompetentními.

Jenže právě na tyto lokální satrapy jednotlivých odvětví, za tzv. „normalizace“ často ještě neschopnější a tvrdohlavější než dříve, se museli obracet agilní občané v záležitostech svého zájmu a zjišťovali, že takové jednání nikam nevede. Zároveň se ovšem jako „konfliktní“ začaly projevat i zájmy tak obecné, jako je vzduch ve městech a voda v řekách, takže vznikaly i poměrně masové demonstrace, které už nešlo diskreditovat pomluvami na jejich protagonisty. Protože se však týkaly různých problémů, jejich společný jmenovatel musel být hodně obecný. Možná by se dal charakterizovat starým heslem francouzských liberálů „laissez faire, laissez passer“ – i když samozřejmě v jiném významu, než jaký dostalo v ekonomickém neoliberalismu.

Když (doufajme) poslední parlament Národní fronty ještě v listopadu 1989 jako jeden z prvních kroků ústavní proměny zrušil pověstný článek 4 o „vedoucí úloze strany“, fakticky vyhověl tomuto přání, zabil několik nepříjemných much jednou ranou a zároveň znovu otevřel oblast, která v českých zemích přímo kvetla už od poloviny 19. století a později dostala název „občanský sektor“.

Pokud bychom se odvážili celou oblast společenského života a vztahů jednoduše rozdělit, začneme patrně oblastí hospodářství, která produkuje životní potřeby i bohatství společnosti. Na druhém místě bychom

uvedli státní moc či vládu, která má svým občanům a obyvatelům zajistit vnější i vnitřní bezpečí a spolehlivé vymáhání dobře ustaveného práva jako nezbytný rámec jejich svobod i hospodářské prosperity. Vláda se má také starat o ty nejslabší, o děti, o nemocné a postižené a o řadu dalších „veřejných statků“, aby se nikdo necítil v beznadějném postavení. To, co zbývá, je téměř nekonečná oblast svobody a stát projevuje svoji důvěru k občanům tím, že ji omezuje co nejméně.

Ke skutečným problémům a nezdarům současné české politiky se přirozeně nikdo nehlásí, zato její nepochybné úspěchy (a to i v měřitelných parametrech, jako je HDP, průměrná délka života, kvalita ovzduší atd.) si chce připsat kde kdo. V úvodu této knížky jsem chtěl připomenout podstatný příspěvek dobrovolně organizovaných občanů k pádu totalitního režimu a k praktické obraně demokracie v následujících letech. Chceme jim poděkovat a popřát, aby se nenechali strhnout vábením populistů a trvali na tom, že svobodu občanů sice zaručuje stát, pěstovat ji však musí občané sami.

14. 6. 2019

Budování občanského sektoru v České republice v 90. letech 20. století perspektivou příběhů

Během posledních desetiletí se zrodil – nebo obrodil – nový ideál, ideál občanské společnosti. Předtím by člověk se zájmem o koncepci občanské společnosti mohl být považován za historika myšlení..., ovšem tento výraz sám o sobě nic živého neevokoval, byl naopak pokryt prachem. Nyní však, z ničeho nic, byl tento výraz oprášen a stal se zářícím emblémem.

Gellner 1997: 7

Občanská společnost byla jedním z prvních hesel proměny české společnosti po kolapsu komunismu v roce 1989. Občanská společnost jako „zářící emblém“ tehdy odkazovala k příkladům z minulosti, mobilizovala současnost a zároveň ukazovala do budoucnosti. Dnes uplynulo téměř třicet let od oněch revolučních měsíců. Zároveň slavíme dozvuky stého výročí založení první republiky v roce 1918, jejíž živé občanské struktury spolkové, nadační a charitativní se staly významným obrazem, ke kterému se dodnes obracíme.

Význam předkládané knihy však není v ohlédnutí se za minulostí. Přestože občanská společnost možná dnes není pojmem, který by hýbal domácí či mezinárodní politikou, je znovu diskutována ve veřejném prostoru u nás i v zahraničí. Znovu se vyjednává role organizací občanské společnosti, znovu se nastoluje otázka, co je občanská angažovanost a v čem je důležitá. Proto má smysl se zabývat občanskou společností a občanským sektorem a snažit se porozumět tomu, jak se v prvním desetiletí po roce 1989 rozvíjel.

Vypravěči a svým způsobem spolu-autory v této knize jsou lidé, kteří v 90. letech zakládali dodnes významné organizace občanské společnosti.

Chtěli pomáhat, rozvíjet služby nebo vyjadřovat a hájit hodnoty, jež považovali za potřebné. Svobodná doba po pádu totality byla pro mnohé z nich také dobou obnovené humanity a zájmu o člověka. Motivovala je možnost dělat věci po svém a vrhali se často do neznámého prostoru a do projektů, kterým obětovali práci a úsilí.

Věříme, že jejich příběhy jsou způsob, jak lze na základě osobní zkušenosti porozumět obecnějším významům.

Předkládaná kniha

Předkládaná kniha je určena širšímu okruhu čtenářů, které zajímá občanská společnost a neziskový sektor, aniž jsou nutně odborníky na tuto oblast. Je určena zájemcům o sociologii, politologii a soudobou historii, učitelům i studentům těchto oborů na vysokých školách i ve vyšších třídách gymnázií. Všem těm, kteří se chtějí podívat na občanskou společnost a neziskový či občanský sektor trochu jinak a porozumět současnému dění z perspektivy prvního desetiletí po revoluci, kdy se všechno zdálo možné.

Na téma občanské společnosti a občanského sektoru existuje celá řada odborných publikací. Zejména v anglosaské odborné literatuře je toto téma předmětem akademických výzkumů i vysokoškolského vzdělávání již desítky let. V domácí literatuře se tomuto tématu věnovaly publikace již ve druhé polovině 90. let (viz přehled českých publikací Šilhánová 1996: 26–39, později např. *Občanský sektor* 2002; Dohnalová 2004; Malý, Škarabelová 2003; Hyánek, Rosenmayer 2004; Rosenmayer a kol. 2004). Předkládaná kniha navazuje na předchozí publikace, které se vývojem občanského sektoru jako celku po roce 1989 zabývaly (např. Vajdová 2005b). Samotný koncept „občanského sektoru“ u nás vychází z perspektivy výzkumů veřejné a sociální politiky, kterým se od druhé poloviny 90. let věnovali zejména Pavol Frič a Martin Potůček (např. Potůček 1997; Frič 1998), jejichž analýzy a přístupy jsou proto pro celkové rámování studie důležité.

Když v roce 2010 v češtině vyšla kniha, která tehdejší poznatky přehledně shrnovala, nesla také titul *Občanský sektor* (Skovajsa a kol. 2010). Tento název v sobě výstižně spojuje dvě velké tradice, ze kterých toto téma u nás i ve světě čerpá svoji dynamiku. Jednak je to koncept občanské společnosti jako svobodného sdružování a aktivit občanů mimo sféru státu a jednak koncept neziskového sektoru jako „třetího“ vedle sektoru státních a tržních institucí, který je partnerem státu při realizaci veřejných a sociálních politik.

Kniha *Občanský sektor* přinesla přehled teorií a definic, ale i historických a současných faktů o občanské společnosti a neziskovém sektoru. Předkládaná kniha tímto směrem nejde. Na *Občanský sektor* volně navazuje, ale přistupuje k tématu z úplně jiného úhlu. Chceme klíčové období utváření občanské společnosti a neziskového sektoru osvětlit prostřednictvím příběhů vyprávěných účastníky tohoto dění. Předkládaná kniha nechce ani nemůže plnit roli systematického historického výkladu, protože stojí na dílčích a individuálně pojatých vyprávěních o tomto období. Naopak právě svébytnost jednotlivých vyprávění je tím, co vidíme jako hlavní přínos studie, a to nikoli z hlediska historického, ale spíše sociologického.

Občanská společnost není možná bez aktivity svých občanů. Aktivní občané jsou „zdrojem a elixírem života občanské společnosti... Bez nich žádná občanská společnost neexistuje“, vyzdvihuje sociolog Pavol Frič (Frič a kol. 2016: 13). V této knize chceme předložit vyprávění těch, kteří v tomto procesu hráli významnou roli, a prostřednictvím jejich vyprávění podhalit, jak právě tito aktéři vnímají vývoj občanské společnosti u nás po roce 1989. Sami byli aktéry, kteří podobu občanské společnosti v devadesátých letech spoluutvářeli. A od počátku si byli této své role více či méně vědomi. Jak bychom řekli: „dělali to s tím“. S tím, že budují občanskou společnost nebo že tvoří neziskový sektor, což byly pojmy, které již na počátku devadesátých let znali nebo se s nimi brzy obeznámili.

Proto jsme také v názvu knihy použily pojem „budování“, i když může být pro některé čtenáře zatížený konotacemi z doby před rokem 1989, kdy se „budoval“ socialismus, hospodářství i světový mír. Chtěly jsme tím upozornit, že vznik řady nových občanských aktivit a organizací po roce 1989 není možné vnímat jako něco samozřejmého ani automatického, ale že k tomu docházelo díky více či méně strategickému jednání konkrétních aktérů.

Předkládaná kniha se soustředí zejména na období 90. let 20. století. Je to doba bezprostředně následující po revoluci roku 1989, kterou charakterizuje otevřenost struktur a příležitostí a zároveň rychlost a šíře společenských změn, jaké už později neměly obdoby. Devadesátá léta jsou zajímavá i proto, že následovala bezprostředně po roce 1989, a tak spolu s obdobím 80. let vytváří jakési dějinné okolí zlomového roku 1989. Umožňují nám uvažovat o významech roku 1989 jako mezníku zanořeného v dílčích zlomech a kontinuitách.

Devadesátá léta se však dnes již také stávají epochou, která je vnímána jako formativní vzhledem k současným rysům a problémům občanské společnosti. Když se dnes snažíme porozumět například nízké participaci

občanů, začínáme se obracet do 90. let. Zatímco tehdy byla malá účast občanů chápána především jako dědictví komunismu a příčiny se hledaly v době před rokem 1989, dnes je autoři spatřují v tom, jak se občanská společnost vyvíjela právě v devadesátých letech – všímají si zvýšeného důrazu na organizace místo na spontánní aktivismus, tlaku na profesionalizaci nebo přebírání témat a způsobů jejich řešení ze západní Evropy a Spojených států a později vlivu Evropské unie (Frič a kol. 2016).

Perspektiva příběhů¹

V této knize navazujeme na sociologickou tradici, která vnímá lidská vyprávění nejen jako povídání o životě jedinců, ale především jako důležitý zdroj porozumění světu. Příběhy obsahují transformované životní zkušenosti vypravěčů určené posluchačům a čtenářům. Ukazují jejich vnímání každodenního dění i společenských událostí a procesů, na nichž se podíleli.

Každé vyprávění je jedinečné a svým způsobem také výběrové, protože zobrazuje pohled konkrétního vypravěče, jeho či její priority a vidění světa. Každé vyprávění některé aspekty vyzdvihuje a jiné potlačuje nebo vynechává, každé vyprávění představuje vlastní „svět“ vypravěče, spojený s určitými pojmy, slovy a významy. V knize proto kromě příběhů předkládáme i obecnější teoretický a historický kontext, který považujeme za důležitý pro porozumění rozhovorům. Tento námi předkládaný kontext se však od verzí vypravěčů liší ve dvou ohledech:

- zahrnuje širší geografickou a časovou perspektivu vývoje občanského sektoru s důrazem na 90. léta 20. století, což je historická doba, k níž se rozhovory nejvíce vztahují;
- je neosobní, zakládá se na sekundární literatuře z oblasti studií občanské společnosti a neziskového sektoru.

Jednu věc je třeba hned na začátku zdůraznit: vývoj občanské společnosti po roce 1989 nelze vnímat jako konsenzuální projekt vedený jednotnou myšlenkou či plánem. Podíleli se na něm aktéři, kteří občanskou společnost považovali za klíčovou podmínku demokracie, i ti, kteří jí přisuzovali jinou nebo mnohem menší, či dokonce nebezpečnou roli. Podíleli se na něm lidé, kteří se vnímali jako součást občanské společnosti či neziskového sektoru, i ti, kteří pojmy „občanská společnost“,

1 Metodologii se věnujeme samostatně v části 1.4.

„neziskový sektor“ či „dobrovolník“ neznali nebo se s nimi neztotožňovali. Podíleli se na něm lidé, kteří byli ve svých pozicích placenými profesionály, i ti, kteří jednali jako dobrovolníci, členové, dárci nebo aktivisté.

Každý vypravěč či vypravěčka v této knize je jedinečný a zvláštní. Dohromady je však ve výše popsané mozaice a pluralitě spojují a vymezují dva podstatné rysy: přispívali k budování *organizované* občanské společnosti, tedy *občanského sektoru*, a vnímali se jako součást tohoto dění – s občanskou společností se *identifikovali*.

Struktura knihy

Knihy přináší vlastní vyprávění účastníků budování organizované občanské společnosti v devadesátých letech. Aby bylo možné jim dobře rozumět, bylo třeba v první části knihy vytvořit kontext, který je nezbytným rámcem pro čtení příběhů ve druhé části. Vycházely jsme při tom z odborné literatury, která se k občanskému sektoru v 90. letech v České republice vztahuje. Na tato data a přístupy navazujeme, ale zároveň je nově nahlížíme z perspektivy současných poznatků a novější literatury. Vzniká tak v některých ohledech původní rámec, který lze využít pro interpretaci vyprávění.

Začínáme představením vybraných témat, definic a pohledů na problematiku občanské společnosti a občanského sektoru (kapitola 1.1). Tento rámec sjednocuje terminologii používanou v celé knize a dává klíč k porozumění tématům a pojmům, jež vypravěči používají nebo na něž odkazují. Následuje kapitola 1.2, která přináší data o velikosti a vývoji občanského sektoru a umožňuje tak čtenářům, aby si zasadili situaci v občanském sektoru v devadesátých letech do souvislostí. Pro porozumění příběhům je dále klíčový kontext historických, politických a sociokulturních podmínek budování občanského sektoru v 90. letech (kapitola 1.3). V neposlední řadě je třeba vysvětlit způsob, jak vznikala tato kniha a příběhy v ní obsažené, a tomu se věnuje kapitola 1.4.

Druhá část knihy obsahuje samotná vyprávění a medailonky vypravěčů. Vyprávění jsou řazená abecedně, protože chceme zdůraznit jejich různorodost a nechceme je rozdělovat podle konkrétních obsahových kritérií. Stručné medailonky vypravěčů mají za úkol přiblížit jejich roli v procesu budování občanské společnosti a neziskového sektoru po roce 1989 a zejména v 90. letech, nejedná se tedy ani o profesní, ani osobní životopisy.

Část 1

**Souvislosti budování
občanského sektoru**

1.1 Definice a témata ve studiích občanského sektoru

1.1.1 Vymezení pojmů: občanská společnost, občanský sektor, neziskové organizace

Pojmy občanská společnost a občanský či neziskový sektor používají vypravěči ve druhé části této knihy ve většině případů zástupně. Je to pochopitelné – vyprávěli svůj příběh, nevytvářeli odborný text. Přesto odborná literatura tyto pojmy obvykle z dobrých důvodů rozlišuje. V této knize vnímáme občanskou společnost jako pojem nejširší, zatímco občanský a neziskový sektor pro nás představují v zásadě synonyma, která tvoří jednu z částí občanské společnosti. Podrobněji je definujeme níže.

Občanskou společností v této knize rozumíme „prostor svobodného občanského jednání a sdružování“ mimo sféru trhu, státu a rodiny (Skovajsa 2010b: 63). Občanská společnost je pojem s dlouhou historií, který se vyvíjel a proměňoval. Ve svém současném významu se používá od druhé poloviny 18. století, ale i v současnosti najdeme značně odlišná pojetí občanské společnosti (Skovajsa 2010b: 64–68; Müller 2003: 25–89). Většina autorů si na občanské společnosti všímá toho, že dokáže mobilizovat nadšení a zdroje občanů, aniž to může vynutit – jako to může udělat stát a jinými mechanismy i rodina. V tom se podobá sféře trhu a podnikání. Proto v některých koncepcích do občanské společnosti řadíme i podnikatelský sektor. I zde se totiž mobilizují soukromé zdroje a osobní angažovanost lidí, vedených vlastním zájmem nebo hodnotami, nikoli nařízeními či povinnostmi. Podnikatelský sektor tak může podobně jako občanská společnost vytvářet určitou protiváhu státu a jeho centralistických a autoritářských tendencí (Skovajsa 2010b: 69–70).

Občanská společnost může být nahlížena bez hodnotového zabarvení jako pluralitní sféra, kde se občané sdružují, aby společně vyjadřovali své zájmy a požadavky (Rakušanová 2005: 83), o nichž nemůžeme předpokládat, že jsou správné či veřejně prospěšné. Přesto si s občanskou společností obvykle spojujeme pozitivní hodnoty, jako je tolerance, respekt k lidským právům, nenásilí, důvěra či solidarita, úcta k pravidlům občanského soužití. Je to obsaženo již v samotném pojmu občanství. To na jedné straně můžeme vnímat jako status člověka s určitými právy a povinnostmi ve státě, ale občanství také znamená „morální závazek jedince vůči zájmům společenství, v němž žije“, který následně „vede lidi k tomu, aby udělali něco pro druhé“ (Etzioni 1995: 55 dle Potůčka a kol. 2016: 38).

Činnost občanů v prostoru občanské společnosti však nemá vždy jen pozitivní podoby a cíle. Vyskytuje se zde také netolerance, xenofobie, násilné jednání nebo korupce. Někteří autoři pro tyto aktivity a sdružení ve sféře mezi trhem, státem a rodinou zavádí pojem „neobčanská společnost“ (Kopecký a Mudde 2006).

Občanský sektor je „institucionalizovaným vyjádřením života občanské společnosti“ (Potůček a kol. 2016: 38). Tvoří jej organizace, které vyrůstají z občanské společnosti a „čerpají z ní své lidské, materiální, kulturní a hodnotové zdroje“ (Skovajsa a kol. 2010: 19). Občanský sektor, někdy též „organizovaná občanská společnost“, tedy představuje souhrn organizací občanské společnosti (spolků, nadací ad.) a formálních a neformálních vztahů mezi nimi, jako jsou různá pravidelná setkávání, platformy či střechy a sítě organizací (Frič a kol. 2016: 13). Občanský sektor jako odborný pojem v kontextu veřejné politiky rozsáhleji definuje Potůček a kol. (2005: 154–6).

Sféru organizované občanské společnosti alternativně označujeme jako **neziskový sektor** a organizace, které jej tvoří, zahrnujeme pod pojem neziskové instituce či organizace. Český statistický úřad vymezuje soukromý neziskový sektor podle ekonomické činnosti a právní formy. Data za tento sektor vykazuje ve zvláštní statistice s názvem Satelitní účet neziskových institucí (ČSÚ 2017). Podobný přístup od poloviny 90. let prosazuje Rada vlády pro nestátní neziskové organizace (RVNNO 2015), která vymezuje nestátní neziskové organizace podle výčtu právních forem organizací. Pojmy jako „nestátní“ a „neziskový“ označují dva podstatné definiční rysy občanského sektoru. „Nestátní“ znamená, že není ustavený ani přímo řízený státem, ale vychází z dobrovolné angažovanosti občanů. A „neziskový“ znamená, že aktivity a organizace v tomto sektoru nevznikají primárně za účelem zisku, ale jsou vedeny jinými

prioritami – potřebou vyjádřit určité hodnoty a zájmy nebo potřebou pomáhat.

Mezi další pojmy, které se pro označení této sféry používají, patří dobrovolnický sektor, filantropie, třetí sektor, nevládní sektor, sociální ekonomika a další (Skovajsa 2010a: 31–3; Dohnalová, Průša a kol. 2011; Payton a Moody 2008 ad.). Všechny tyto pojmy mají jedno společné, a to že vymezují občanskou společnost, respektive občanský sektor jako jednu ze specifických sfér společnosti – vedle trhu, státu a rodiny –, kde se občané ze své vlastní iniciativy sdružují, realizují své zájmy, řeší problémy a pomáhají sobě a druhým.

Definice občanského sektoru jako institucionalizovaného vyjádření života občanské společnosti znamená, že máme někdy tendenci občanské hodnoty a jednání spojovat výhradně s tímto sektorem. Jistě do něj patří především, avšak empiricky i normativně do občanské společnosti patří občansky orientované jednání, které se vyskytuje ve *všech* sférách společnosti, tedy i v podnikatelském sektoru a ve veřejné správě. Na druhou stranu je zároveň třeba uvést, že také v občanském sektoru se může vyskytovat korupce, klientelismus, nepotismus a další negativní typy jednání, které známe z veřejné správy nebo z podnikatelského sektoru, i když převládající pozitivní pojetí občanského sektoru tyto aspekty nezdůrazňuje.

Pojďme si spolu s Karlem Müllerem připomenout důvody novodobého zájmu o občanskou společnost a občanský sektor, které lze vnímat v Evropě, v USA a jinde v západním světě od druhé poloviny 20. století:

- boj proti komunistickým režimům ve střední a východní Evropě; zde byla občanská společnost vnímána především jako obrana lidských práv před mocí totalitárního státu;
- zhroucení komunistických režimů v roce 1989 a snaha o vybudování demokracií západního typu; zde byla občanská společnost vnímána jako nutná podmínka fungující demokracie;
- krize sociálního státu v západní Evropě a USA, která nabyla na naléhavosti po zhroucení komunistických režimů; zde se zdůrazňuje schopnost občanské společnosti řešit potřeby občanů lépe než stát;
- dezintegrace společností pozdní modernity, a to zejména vlivem vzrůstající sociální mobility, nových technologií a kulturní diverzity; zde je občanská společnost nahlížena jako cesta k udržení společenské soudržnosti (Müller 2008: 33–34).

Ze všech těchto důvodů se občanská společnost stala na počátku 90. let nejen v České republice symbolem snažení o společenskou změnu (Gellner 1997: 7). Ve společnosti, která byla po kolapsu totalitárního

režimu ohrožena ztrátou pořádku a sdíleného smyslu, mohla být občanská společnost vnímána jako určitý maják dalšího směřování.²

1.1.2 Rok 1989 jako mezník vývoje občanského sektoru: zlom nebo kontinuita?

O vývoji občanské společnosti a neziskového sektoru v České republice po roce 1989 se psalo jako o „novém začátku“ (Pospíšil 2005: 5) i „těžkém znovuzrození“ (Potůček 1997). Zároveň bylo zřejmé, že organizace občanské společnosti vznikaly zcela nově, ale také navazovaly na staré tradice (Frič 2001: 76).

V literatuře o postkomunistické občanské společnosti se zpočátku předpokládalo, že v Československu a dalších zemích střední a východní Evropy občanský sektor ani autentické dobrovolnictví v době totalitárního režimu neexistovalo, s výjimkou ilegálních nebo neformálních uskupení spojených s protikomunistickým disentem. Jestliže vše ve společnosti ovládal stát, prostor pro občanskou společnost přestal existovat. Proto se z této perspektivy organizovaná občanská společnost mohla začít rozvíjet až po roce 1989, kdy skončil monopol státu nad společností.

To, zda existenci občanské společnosti v době komunistického režimu připouštíme či ne, záleží na definici občanské společnosti, ze které vyjdeme. Pro klasické definice občanské společnosti je klíčovým znakem nezávislost na státu. Kanadský politolog a filosof Charles Taylor píše: „V minimálním smyslu občanská společnost existuje tam, kde nalezneme svobodné asociace, jež nejsou pod patronací státu“ (1995: 207, cit. in Müller 2008: 23). Podobně Sokol: „Společnost, která je občanská, tím zdůrazňuje, že ji není možné ztotožňovat se státem“ (Sokol 2002: 7).

Také podle více empiricky zaměřených výzkumníků neziskového či občanského sektoru musí být organizace občanské společnosti autonomní přinejmenším v tom smyslu, že mají možnost se samy založit a stejně tak i zrušit a mohou řídit svoji činnost (Salamon a Anheier 1997; Salamon a Sokolowski 2016). Nezávislost na státu je základním bodem nejen

2 Britský filosof a sociolog českého původu Ernest Gellner sám o možnosti vybudovat občanskou společnost po desetiletích reálného socialismu pochyboval: „Může oportunismus, cynismus a demoralizace jdoucí ruku v ruce s kolapsem autoritářského řádu ... zapříčinit vznik toho odpovědného ethosu... [tj. občanské společnosti, pozn. autorka]? Nedávný moskevský vtíp zní takto: Co je horší než socialismus? Odpověď: To, co po socialismu následuje.“ (1997: 128)

teoretických koncepcí, ale též jakékoli empirické definice občanské společnosti i občanského sektoru.

Nezávislost je také jádrem některých důležitých normativních představ o funkcích občanské společnosti. Mezi ně patří, že občanská společnost nezávislá na státu může vytvářet „ochranný val proti možné rozpínatosti státní moci“ nebo že nezávislá občanská sféra „vytváří společenské zdroje politické moci, legitimizuje stát a jeho vládu“, a je tedy prostorem, kde občané vytváří veřejné mínění, které prověřuje vládu a dává jí důvěru (Müller 2008: 34–39).

Nezávislost na státu je tak nedílnou součástí konceptu občanské společnosti. Když se zaměříme jen na toto hledisko, znamená to, že v totalitárním státu, který kontroloval všechny sféry společnosti, občanská společnost z definice nemohla existovat. Na druhou stranu sociologicky vzato je téměř nemožné, aby předchozí sociální struktury a aktéři občanské společnosti najednou zcela přestali existovat, když společnost ovládl totalitární režim.

„Širší“ občanská společnost

Můžeme si klást otázku, zda důrazem na rok 1989 jako zlomový milník mezi neexistencí a následnou obnovou či znovuzrozením občanské společnosti neztrácíme něco podstatného z obrázku o vývoji občanské společnosti. Autoři, kteří chtějí zachytit struktury občanské společnosti i ve státním socialismu, nahradili nezávislost na státu jako jednoznačné kritérium úvahami o „míře nezávislosti“ (např. Buchowski 1996; Kubik 2000, oba cit. in Skovajsa 2008: 56–7). Marek Skovajsa navrhuje pro studium občanské společnosti před rokem 1989 v zemích bývalého komunistického bloku použít koncept „širší občanská společnost“, který by zahrnoval také občanské organizace a aktivity, které byly do určité míry kontrolované státem, jako například organizace dobrovolných hasičů nebo různá sportovní, kulturní a mládežnická sdružení. Tvrdí, že pro konsolidaci demokracie po roce 1989 byly důležitější právě struktury „širší“ občanské společnosti než ostrůvky nezávislé občanské společnosti (Skovajsa 2008).

Podobně Pavol Frič pracuje s předpokladem, že socialistický režim občanský sektor nezrušil, ale naopak v 50. letech 20. století využil existujících struktur, hodnot a zdrojů občanské společnosti k budování socialistického státu (Frič 2001: 25). Existenci občanského sektoru – byť zestátněného a paralyzovaného – předpokládá Frič i ve své typologii

organizací občanské společnosti po roce 1989 (Frič 1998), kde rozlišuje „nové“ organizace občanské společnosti, které vznikly většinou až po roce 1989, a „staré“ organizace občanské společnosti, které „byly často zakládány již za první Československé republiky, tj. před nástupem komunistického režimu k moci, případně během vlády komunistů“ (Frič, Pospíšilová a kol. 2010: 90).

Kontinuity i zlomy

Literatura z oblasti studií konsolidace demokracie a transformace politických systémů se ještě na konci 90. let konvenčně držela představy budování občanské společnosti ve střední a východní Evropě po roce 1989 od nuly (Ther 2016: 23). Na druhou stranu řada autorů po roce 2000 stále častěji poukazuje na význam období před rokem 1989 pro pochopení revolučních událostí i porevolučního období (např. teorie *path dependency*). Uvažují o kontinuitách jak na úrovni celého občanského sektoru (viz např. Skovajsa a jeho „širší“ občanská společnost, 2008), tak na úrovni části aktivit (např. v oblasti dobrovolnictví Pospíšilová 2011; Frič, Pospíšilová a kol. 2010) nebo na úrovni jednotlivých organizací občanské společnosti a jejich aktérů (Carmin a Jehlička 2005; Carmin a Jehlička 2010).

Sandrin Devaux například popírá význam změny režimu v roce 1989 jako zlomu, který by sám o sobě vysvětloval následný vývoj občanského sektoru. Situace v oblasti sdružování a dobrovolnictví po roce 1989 podle ní byla spíše výsledkem střetu předchozích zkušeností, zdrojů a zavedených strategií s novými institucionálními možnostmi. Z tohoto hlediska potom rozděluje organizace občanské společnosti v 90. letech na úplně nové (například v oblasti sociálních služeb), transformované (např. Pionýr) a znovu ustavené, tj. navazující na tradici z doby před rokem 1948 (např. Junák). Devaux se zaměřuje na transformované a znovu ustavené organizace a ukazuje, pomocí jakých strategií pokračovaly v činnosti a etablovaly se v době po roce 1989 (Devaux 2005).

Rok 1989 jistě představuje významný mezník, ale role, kterou v rozvoji občanského sektoru hrál v devadesátých letech, se liší podle typu organizací. Občanský sektor není „jeden“, je třeba jej nahlížet diferencovaně, přičemž trajektorie organizací a aktivit před rokem 1989 je jedním z důležitých hledisek.

1.1.3 Občanský sektor: jeden nebo několik?

Občanský sektor nelze chápat jako homogenní celek. Jedno ze základních a možná nejčastěji používaných dělení občanského sektoru rozlišuje servisní a expresivní oblast podle toho, na jaký druh činnosti se organizace zaměřují. Do **servisní** oblasti patří poskytování veřejných a sociálních služeb v oblasti vzdělávání, zdraví, sociálních služeb, bydlení a podpory hospodářského rozvoje. **Expresivní** oblast zahrnuje širokou škálu činností, skrze něž občané obecně vzato vyjadřují nebo hájí hodnoty a zájmy, včetně preferovaného stylu trávení volného času. Patří sem organizace v oblasti kultury, sportu, rekreace a zájmových činností a také tzv. advokační organizace zaměřené na ochranu životního prostředí, lidských práv, profesních či spotřebitelských zájmů apod. (Salamon, Sokolowski a List 2003: 22–23).

Podobně Foley a Edwards vymezují na jedné straně organizace v oblasti sociálních, zdravotnických a vzdělávacích služeb, které označují za „občanskou společnost I“, a organizace v oblasti sportu, kultury a rekreace zahrnují do „občanské společnosti II“ (Foley a Edwards 1996, cit. in Frič a kol. 2016: 14). Zvláště se někdy ze skupiny expresivně orientovaných organizací vymezují advokační organizace jako „občanská společnost III“ (ibid.), protože se pojí s občanským aktivismem. Lze je definovat jako organizace, které se zaměřují na prosazování a obhajobu práv jednotlivců i skupin občanů nebo veřejných zájmů, snaží se ovlivňovat státní správu a na podporu často mobilizují veřejnost (Frič a Bútora 2005: 170).

Tabulka 1: Rozdělení občanského sektoru podle zaměření činnosti

Servisní	Expresivní		
Občanská společnost I	Občanská společnost II	Občanská společnost III Advokační	
Veřejné služby v oblasti vzdělávání, zdraví, sociálních služeb ad.	Kultura, sport, rekreace a zájmové činnosti	III-A) Tradiční advokační organizace jako jsou odbory	III-B) Nové advokační organizace reprezentující nová sociální hnutí

Zdroj: autorka podle Salamon, Sokolowski a List (2003); Foley a Edwards (1996) a Hasenfeld a Gidron (2005), oba cit. in Frič a kol. 2016: 14).

Rozdělení občanského sektoru na bázi hlavního zaměření činnosti organizací přehledně shrnuje Tabulka 1. Toto rozdělení se běžně používá pro analýzu specifických problémů a otázek v různých částech občanského sektoru v zahraničí. Také v České republice se dá využít pro pochopení odlišných výzev a problémů různých částí občanského sektoru.³ Na rozdíl od západních zemí, kde byl vývoj občanského sektoru kontinuální, však českou situaci komplikuje dědictví, které na občanském sektoru zanechalo 40 let totalitárního režimu, kdy byl občanský sektor zestátněn a potlačen. Odlišný osud, jaký měly organizace občanské společnosti v tomto období, se podstatným způsobem promítá do jejich fungování a rozvoje po roce 1989. Abychom tento aspekt mohli zvýznamnit, používáme rozlišení na „staré“ a „nové“ organizace, kterému se věnujeme níže.

Staré a nové organizace občanské společnosti

Zjednodušeně vzato vychází rozdělení organizací na staré a nové z jejich původu či doby vzniku. Staré organizace jsou ty, které existovaly v Československu již za komunistické éry a po roce 1989 se transformovaly nebo zanikly, naopak nové organizace byly založené až po roce 1989 (Frič a kol. 2001: 96–7). Původ organizací má potom důsledky pro určité klíčové okolnosti fungování těchto organizací po roce 1989, a ty jsou vlastním jádrem uvedené typologie. Jde zejména o přístup státu k těmto organizacím s ohledem na politické příležitosti ovlivňovat veřejnou politiku a na veřejné dotace.

Tzv. staré organizace (typově jde o různé sportovní kluby, sbory dobrovolných hasičů, myslivecká, zahrádkářská a další sdružení) existovaly již za období komunismu. Po roce 1989 došlo k proměně většiny těchto velkých organizací, které byly před rokem 1989 organizovány v rámci Národní fronty, státní aparát a jeho úředníci s nimi však již měli zkušenost, znali jejich témata a byli zvyklí s nimi jednat. I po roce 1989 proto

3 Podobné rozlišení na servisní a advokační organizace zavedl od druhé poloviny 90. let pro popis a analýzu problémů občanského sektoru v ČR sociolog Pavol Frič (1998; 2001; 2016). Jeho typologie formovala náš přístup k problematice. Vlastní, mírně odlišnou typologii volíme proto, že považujeme za zamlžující kategorizovat organizace v oblasti sportu a rekreace jako servisní. Jistě, nejsou to advokační organizace, nicméně nelze je zahrnout do skupiny poskytovatelů veřejných a sociálních služeb.

mohly tyto organizace alespoň zčásti spoléhat na zavedené vztahy se státními orgány a financování (Frič 2001: 91; Frič 2016: 18). Naopak nové organizace, ať již v oblasti poskytování služeb či obhajoby zájmů, na takové rutinní vztahy a podporu spoléhat nemohly a ve vztahu se státem často narážely na nepochopení státních úředníků (Frič a Bútora 2005: 169).⁴

Dalším klíčovým rozdílem mezi starými a novými organizacemi občanské společnosti jsou témata, kterými se zabývají. Staré organizace se věnují volnočasovým a zájmovým aktivitám nebo obhajobě zájmů uznaných jako legitimní již v době komunistického režimu (zejména odbory). Naproti tomu nové organizace se orientují na témata, která byla před rokem 1989 potlačovaná nebo nebyla tematizována: lidská práva, bezdomovectví, ekologie, sociální péče (Frič a Bútora 2005: 169). Nejde však jen o témata a problémy, které se v České republice nově objevily po roce 1989, ale také o témata, která do společností v Evropě a severní Americe vnesla tzv. *nová* sociální hnutí (Frič a kol. 2016: 17). Zatímco práva dělníků, otázky námezdní práce či kontroly kapitálu formulovalo dělnické hnutí již v 19. století a v tom smyslu jsou tato témata stará, otázky ekologie nebo alternativních sub-kultur vnesla do společnosti až nová sociální hnutí na konci 60. let 20. století (Giddens 1998: 142–3). Český stát některá z těchto témat marginálně vnímal již v 80. letech (zejména ekologie), ale na jiná nebyl připravený vůbec.

Odlíšná východiska a podmínky ze strany státu vedly v 90. letech až ke stavu, který tehdy autoři popisovali jako „tichou válku“ mezi starými a novými organizacemi o zdroje a o vliv (Frič 2001: 117). Nové organizace hovořily v nových pojmech jako neziskový sektor a občanská společnost, přičemž měly problém do nich zahrnout i staré organizace, které byly spojené s fungováním starého režimu. Naopak staré organizace se do veřejných debat v 90. letech nezapojovaly, nehájily se, ani se nesnažily zapojit do nové kolektivní identity neziskového sektoru. Držely se tradičních metod a vazeb, které jim umožňovaly efektivně rozvíjet svoji činnost i bez odkazů na občanskou společnost (ibid.: 117–120). Pavol Frič to v devadesátých letech pojmenoval jako pnutí mezi starými a novými organizacemi občanské společnosti (1998; nověji 2016).

4 Podrobněji o vztahu státu a organizací občanské společnosti viz Frič (2000).

Starý a nový občanský aktivismus

Rozdělení na staré a nové organizace bylo použito podobným způsobem při popisu organizovaného občanského aktivismu v České republice po roce 1989 (Císař 2008; Císař, Navrátil, Vráblíková 2011; Navrátil a Pospíšil 2013). Rozlišení se týká pouze tzv. advokačních organizací občanské společnosti (viz Tabulka 1 výše), které jsou relativně nejmenší částí občanského sektoru. Pro porozumění občanskému sektoru jako institucionalizovanému jádru občanské společnosti je to však segment klíčový, protože má nejbliž k občanství vnímanému jako aktivní účast občanů na veřejném dění.

Výše uvedení autoři vychází z teorie sociálních hnutí a systematicky rozlišují (a) starý politický aktivismus, (b) nový politický aktivismus a (c) radikální aktivismus.⁵ **Starý politický aktivismus** reprezentují především odbory. Zaměřuje se na ekonomické zájmy a jeho původ sahá k dělnickému hnutí v 19. století. Charakterizuje jej široké členství (i přes výrazný propad členství, kterým například odbory prošly po roce 1989) a schopnost mobilizovat velký počet účastníků na veřejné akce, typicky demonstrace a stávky. Odbory jsou „staré“ i v tom smyslu, že existovaly již v době komunistického režimu, kdy měly privilegovanou pozici v systému politického rozhodování. Po roce 1989 prošly transformací a redefinicí své role ve společnosti, ale pozici ve vztahu ke státu se jim zčásti podařilo udržet (tripartita), stejně jako nemalé vlastní materiální zdroje.

Nový politický aktivismus reprezentují zejména organizace zaměřené na obhajobu lidských práv, životního prostředí a práv žen, tj. na postmateriální témata nových sociálních hnutí. Ta v 60. a 70. letech na Západě stála na spontánním aktivismu občanů, ale postupně se professionalizovala do nečlenských organizací s důrazem na meziorganizační vyjednávání, spolupráci a lobování (Skocpol 1999); tento typ aktivismu v kontextu postkomunistické Evropy označujeme jako „transakční“ (Petrova a Tarrow 2007). Advokační organizace tohoto typu jsou v České republice nové i v tom smyslu, že se zde výrazněji objevily až po roce 1989, a to již ve své „transakční“ podobě. Roli ve společnosti v 90. letech

5 Zatímco staré i nové advokační organizace jsou ve vztahu k politickému systému „normálními“ aktéry, radikální aktivisté (levicoví i pravicoví) jsou spíše „protihráči“ systému a z definice neoslovují širokou veřejnost. Přestože najdeme projevy radikálního aktivismu před rokem 1989, výrazněji se objevují až po roce 1989 (Císař, Navrátil, Vráblíková 2011: 143) a v tom smyslu jsou také „noví“. Zde se jím dále zabývat nebudeme, protože jde ve vztahu k záměru knihy o marginální fenomén.

si hledaly výrazně s pomocí zahraničních vzorů a zahraniční symbolické i materiální podpory (Císař, Navrátil, Vráblíková 2011).

Pro úspěch aktivismu je podstatné, jaké politické příležitosti nabízí veřejné prostředí organizacím občanské společnosti. Na jedné straně můžeme hovořit o otevřeném politickém prostředí, které usnadňuje mobilizaci aktérů občanské společnosti a nabízí jim příležitosti zapojovat se do politických procesů mimo volby, na straně druhé je uzavřené prostředí, které mobilizaci ztěžuje a vliv organizací omezuje. Z tohoto hlediska byl počátek 90. let pro staré i nové aktivisty obdobím „výjimečně otevřeným“ (Císař, Navrátil, Vráblíková 2011: 149). Odborům se podařilo ustavit instituci tripartity a využívat kontaktů se sociální demokracií k přístupu do politického systému v průběhu celých 90. let. Nová témata také dostala na začátku 90. let institucionální příležitosti a zároveň mohla spoléhat na vlivné spojence uvnitř politického systému. Politické příležitosti se však pro nové advokační organizace uzavřely již v roce 1992 s nástupem vlády Václava Klause, který nové aktivisty vnímal negativně. Situace se začala měnit až na konci 90. let, po změně české vlády i vlivem přístupových jednání k Evropské unii (ibid.: 149–150) (dále část 1.2.3).

Po roce 1989 tedy odborníci využívají perspektivu témat i perspektivu vazeb na komunistický režim k odlišení nových a starých organizací občanské společnosti. Když vyjdeme z již uvedené Tabulky 1, můžeme následně vymezit „nový“ občanský sektor (viz Tabulka 2 níže).

Tabulka 2: Nový občanský sektor podle zaměření činnosti

Servisní	Expresivní		
Občanská společnost I	Občanská společnost II	Občanská společnost III (advokační)	
Veřejné služby v oblasti vzdělávání, zdraví, sociálních služeb ad.	Kultura, sport, rekreace a zájmové činnosti	III-A) Tradiční aktivismus a advokační činnost (např. odbory)	III-B) Nový aktivismus a advokační činnost (nová sociální hnutí)

Zdroj: autorka podle Salamon, Sokolowski a List (2003); Foley a Edwards (1996) a Hasenfeld a Gidron (2005), oba cit. in Frič a kol. (2016: 14) a na základě analýzy literatury.

Problematické nových advokačních organizací a východiskům a specifickým problémům, které s jejich fungováním v 90. letech odborná literatura spojuje, se již věnovaly předchozí odstavce. V následující kapitole se

proto zaměříme hlavně na druhou skupinu nových organizací občanské společnosti, a to tzv. servisních.

1.1.4 Občanský sektor a stát

Zatímco na Západě po konci 2. světové války začali politici, například v Německu, Rakousku, Skandinávii či Velké Británii, budovat stát sociálních a veřejných služeb při zachování tradiční role občanského sektoru v této oblasti, v zemích sovětského bloku přistoupily komunistické režimy k úplnému zestátnění. Všechny role a úkoly v této oblasti na sebe vzal stát a zároveň zkonfiskoval a převzal zdroje a majetky, které v oblasti sociální péče do roku 1948 organizace občanské společnosti vytvořily. Když tedy po roce 1989 v České republice vznikají servisní organizace občanské společnosti, vznikají v oblasti, kde předtím občanský sektor v užším ani širším pojetí neexistoval po dobu 40 let, a proto jsou běžně označovány jako nové. Stejně jako v případě nových advokačních organizací je však toto „nové“ spíše zkratkou pro komplexní souhrn různých hledisek. Níže se jim postupně věnujeme.

Servisní organizace: nové nebo tradiční?

Veřejná sociální péče byla v době první Československé republiky (1918–1939) poskytována obcemi, okresy a státem a také občanskými organizacemi. V oblasti sociální a chudinské péče existovalo podle šetření Státního statistického úřadu z 30. let 20. století 5140 spolků, které také vlastnily a spravovaly různé ústavy, útulky, sanatoria apod., což představovalo 16 % z celkového počtu takových zařízení. I po odečtení státních subvencí přispívala soukromá dobrovolná sociální péče na tuto oblast 26 % nákladů (Tůma, Vaněk, Dostál 2001: 44). V občanském sektoru té doby existovaly také „polooficiální subjekty sociální péče“ jako byl Československý červený kříž, Masarykova liga proti tuberkulóze nebo Zemská péče o mládež. Tyto spolky měly síť poboček, věnovaly se prevenci i dohledu, spolupracovaly s orgány veřejné péče a měly zákonem svěřeny určité úřední pravomoci (ibid.: 43). Lze tedy říci, že v době první republiky, která z hlediska občanské společnosti plynule navazovala na předchozí tradice, měla organizovaná občanská společnost významnou roli v zajišťování sociální péče a byla státem vnímána jako partner.